

УДК 343.85: 343.915: 364.048.6

Т.Є. Федорченко, м.Київ

ПРОФІЛАКТИКА ДИТЯЧОЇ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ШКОЛИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Стаття містить ретроспективний аналіз проблеми – попередження і подолання дитячої бездоглядності та девіантної поведінки, динаміку результатів дослідження, стан сучасної законодавчої бази, здійснення Всеукраїнського експерименту та перспективи розвитку шкіл соціальної реабілітації.

Ключові слова: школа соціальної реабілітації, дитяча бездоглядність, зміст профілактичної роботи, превентивне виховне середовище.

Поведінка дітей і підлітків, зокрема її протиправна спрямованість є віддзеркаленням складного сучасного стану соціально-економічного та культурного життя нашого суспільства. Прикметою сьогодення стало соціальне сирітство дітей і підлітків, їхня рання алкоголізація та наркотизація, злочинність, різні види насильства тощо. Дитяча бездоглядність – явище гостре і не нове для нашої держави. Воно супроводжує постійно будь-яке суспільство. Це негативне соціальне явище, спричинене відсутністю контролю дорослих, зокрема батьків, за поведінкою дітей. Бездоглядні діти мають контакт із сім'єю, але через різні причини (бідність, перенаселеність у квартирі, експлуатація дітей, байдужість, непорозуміння з батьками, друзями, вчителями, змушені більшу частину дня, а іноді й ночі проводити на вулиці. Це явище набуло масштабів державної кризи. Бездоглядні діти є групою особливого ризику як розповсюджувачі соціально-небезпечних хвороб та як особи, схильні до правопорушень і злочинів. Досліджується проблема дитячої бездоглядності впродовж трьох останніх століть.

Найпоширенішим це явище було в 20-х-30-х роках минулого століття в часи розрухи, пов'язаною з громадянською війною. Щодо повоєнних часів, то чіткі відомості про дитячу бездоглядність зафіксовано у 60-80-х роках. Скажімо, з середини 80-х до початку 90-х років бездоглядних дітей, так званих «дітей вулиці», дітей ризику

налічувалось в Україні щорічно 7-8 тисяч. З початку перебудовчого періоду їх чисельність почала різко зростати і зараз, напевно, ніхто не може сказати, скільки їх. Останньою (шість років тому) ця цифра становила понад 130 тис. дітей та підлітків.

Впродовж усього досліджуваного періоду для бездоглядних і безпритульних дітей існували певні установи (їх різновид досить широкий), кожна з яких мала свої переваги і недоліки, та найоптимальнішою формою виявились школи соціальної реабілітації. Нам вдалося це довести, проаналізувавши увесь попередній досвід. Без цього неможливо було визначити подальшу стратегію їх розвитку.

Серед умов і причин виникнення та поширення бездоглядності, безпритульності дітей називають багато факторів:

- соціальні та економічні аспекти становища українського суспільства, що зумовлюють поширення бездоглядності і безпритульності дітей;
- функціональна неадекватність сім'ї як фактор посилення явища бездоглядності і безпритульності дітей;
- відчуження дітей від шкільного середовища як передумова бездоглядності та безпритульності дітей;
- вади та обмеженість можливостей соціалізації дитини в інтернатних закладах як одна з причин безпритульності;
- проблеми організації дозвілля як чинник поширення бездоглядності дітей;
- вплив засобів масової інформації на прояви негативної поведінки дітей.

Цілком очевидно, що проблема бездоглядних дітей має вирішуватись нестандартно. До 1995 року долю таких дітей вирішували комісії у справах неповнолітніх, які складались із кваліфікованих спеціалістів-педагогів, психологів, соціологів, лікарів, юристів, працівників правоохоронних органів, та існували по всій вертикалі влади. За рішенням комісії при потребі бездоглядні діти направлялись у школи соціальної реабілітації, підпорядковані Міністерству освіти і науки. Такі школи виявились досить ефективною формою для дітей, яких потрібно у найскрутніший для них час «відірвати» від вулиці і охопити організованим навчально-виховним процесом.

Однак 24.01.1995 р. вийшов Закон про органи і служби у справах неповнолітніх та соціальні установи для неповнолітніх, згідно з яким направлення до шкіл соціальної реабілітації здійснювалося з 11 років за рішенням суду. Однак відсутність судових вихователів та ювенальних суддів, передбачених законодавством, дуже усклад-

нили і погіршили процес направлення дітей у відповідні спеціальні заклади. Їх віддають на поруки тим же сім'ям чи навчальним закладам, звідки вони втекли. Ці діти втікають повторно, скоюють правопорушення і злочини і вже потрапляють у виховні колонії для неповнолітніх. В результаті на вулиці опинилися десятки тисяч неповнолітніх. Між тим школи соціальної реабілітації, маючи солідну матеріальну базу (навчальні і спальні приміщення, столярні, токарні, слюсарні, фрезерні, швейні цехи і майстерні, спортивні зали і майданчики, басейни, бібліотеки, гектари землі та інші умови для повноцінного навчально-виховного процесу), стоять напівпусті, укомплектовані лише на 15-20% від реальних можливостей. На жаль, поправки до згаданого Закону у 2007 році суттєво нічого не змінили.

Поліпшення роботи шкіл соціальної реабілітації стало нагальною соціальною проблемою. Тому за наказом Міністерства освіти України ще у 1999 році започатковано створення експериментального майданчика всеукраїнського рівня на базі Миколаївської загальноосвітньої школи соціальної реабілітації. Його мета – подолання дитячої бездоглядності та безпритульності дітей, здійснення психологічної, медичної, педагогічної та соціальної реабілітації дітей та підлітків з девіантною поведінкою. У подальшому експеримент продовжувався вже за спільним Наказом МОН України та НАПН України у 2006 році, під керівництвом лабораторії превентивного виховання Інституту проблем виховання АПН України.

Передусім, потребувала обґрунтованості розробка навчально-правової бази загальноосвітнього навчального закладу соціально-педагогічної реабілітації. Адже базова освітня підготовленість дітей вимагала особливої корекції. Половина «дітей вулиці» ледь читають і не вміють писати, не знають таблиці множення. Для них стає нереальним традиційне оволодіння державними програмами тією ж мірою і у ті терміни, що їх однокласниками у школах. Непосильні для дітей з навчальною занедбаністю вимоги вчителів призводять до посилення шкільної дезадаптації, стресів, погіршення стану психічного здоров'я.

Тому для створення комфортних умов навчання, підвищення мотивації дітей до навчальної діяльності, ліквідації їх шкільної дезадаптації та значної навчальної занедбаності, варто організувати навчання різновікових груп, як таких організаційних форм, що увібрали у собі риси групового та індивідуального навчання. До таких груп включаються учні 5-9 класів (різного віку та рівня розвитку). Заняття регламентуються індивідуальними картками,

крім того відвідуються за особистісно орієнтованим графіком в позаурочний час за власним бажанням учнів.

Експеримент засвідчив, що роботу у першому випадку доцільно організувати за технологією компенсуючого навчання (за програмами початкових класів) – створення навколо дитини реабілітуючого простору, в якому компенсуються наслідки дезадаптації дитини, долаються порушення працездатності та регулювання діяльності, зміцнюється фізичне та психічне здоров'я, нервова система.

У другій групі здійснюється інтенсифікація навчального процесу. Навчаючись у цій групі, учні мають можливість закінчити навчання за екстернатною формою відповідно до законів України «Про освіту» та «Про загальну середню освіту», положення про державну підсумкову атестацію учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти.

Навчально-виховна діяльність спрямовується на формування у дітей позитивної Я-концепції, виховання позитивної самооцінки, забезпечення почуття впевненості в собі, довіру до людей і врешті – успіх життєдіяльності дитини, та охоплює різні види педагогічної підтримки у засвоєнні знань.

Варіативна частина робочого навчального плану та години гурткової роботи спрямовані на розвиток дитячої творчості, трудових навичок, фізичної культури та спорту.

Ефективним засобом психолого-педагогічної та соціальної корекції, прищеплення навичок практичної діяльності, цілеспрямованості на соціальну адаптацію дитини до життя в суспільстві стала гурткова робота, що охоплює практично усіх учнів.

Суттєві корекції внесені в організацію виховної роботи в школі, зміни авторитарно-вимогливого тону у бік гуманістичних відносин та діяльності учнівського самоврядування. У школі діють принципи:

- діти не є лише об'єктами виховання, а рівноправними товаришами, громадянами;
- якомога більше вимоги до учня і якомога більше поваги до нього;
- навіть караючи дитину – поважай її гідність.

У ході експерименту апробувалася гіпотеза, що корекційний процес у соціально-реабілітаційному закладі повинен мати комплексний характер і поєднувати педагогічну, психологічну, медичну, правову і соціальну реабілітацію девіантного підлітка. У закладі створена психолого-медико-педагогічна комісія, яка щомісяця

розглядає динаміку реабілітаційного процесу і вносить корективи до індивідуальних планів роботи з дітьми.

Діяльність психологічної служби закладу була спрямована на психодіагностичну, корекційно-відновлювальну, розвивальну, консультативну роботу, організаційно-методичну та психологічну просвіту.

Був запроваджений моніторинг психологічних змін у вихованців в процесі соціалізації.

Особлива увага приділялася індивідуальній роботі з учнями. Це стосується як діагностики, так і корекції.

Першочерговим завданням персоналу дорослих цих шкіл є всебічне діагностування дітей і підлітків: їх навчальних можливостей, стану здоров'я (фізичного та психічного), духовного розвитку, їх творчих нахилів і здібностей. В залежності від цього будувались корекційні методики щодо навчального процесу, диференційованого оволодіння знаннями у відповідності зі ступенем підготовленості дітей.

Поєднання діагностичної та корекційної роботи допомогло психологу вивчити «зони» найбільшого ризику та сприятливішого розвитку, сильні і слабкі сторони характеру учнів, приховані проблеми і відповідно – впливу на них.

Діагностика і корекція починається відразу після вступу дитини до школи. Тому особлива увага приділялася формуванню здорового способу життя дітей, позбавленню їх від шкідливих звичок (куріння, вживання психоактивних речовин) прищепленню культури поведінки, взаємостосунків, формування репродуктивного здоров'я тощо. Медичне обстеження здійснюється штатним медичним персоналом за параметрами фізичного, психічного, соціального і духовного здоров'я, адже 98% дітей поступає до школи з різними хронічними захворюваннями.

Медичний персонал оформлює медичну картку, організує лікувально-профілактичні заходи, відновлювальне лікування, здійснює контроль за якістю харчування дітей. Контролює фізичне навантаження навчальних занять і відпочинку, комплекс заходів із фізичного виховання дітей, профілактику травматизму, слідкує за дотриманням протиепідеміологічних правил, санітарно-гігієнічного режиму в школі.

Лікувально-профілактичні заходи передбачають профілактику соматичних захворювань, підтримання належного рівня психічної активності і працездатності, контроль за фізичним розвитком дітей.

Застосовується «підтримуюча» терапія загальнозміцнюючими препаратами.

Могутнім і ефективним виховним засобом, превентивним фактором у Миколаївській школі соціальної реабілітації є праця, у т.ч. – продуктивна. Для цього забезпечені усі необхідні умови.

У школі запроваджено систему відстеження результатів реабілітації дітей з девіантною поведінкою. За результатами обстеження до 90 % випускників школи продовжують навчання або працевлаштовані.

Експериментальна робота забезпечувалася комплексом організаційно-методичних заходів: співпрацею з установами області та міста, які працюють з неповнолітніми. Особливо відчутною була допомога з боку відділу правової освіти та правової роботи Миколаївського обласного управління юстиції. Налагоджено роботу правового лекторію опорного пункту служби у справах дітей Миколаївського міськвиконкому з метою підвищення рівня правової та загальної культури учнів школи, ознайомлення їх з основними положеннями Конвенції ООН про права дитини, пропаганди здорового способу життя, організації дозвілля неповнолітніх, надання дітям, їх батькам, педагогам консультативної, методичної та психологічної допомоги.

Експеримент дав певні позитивні результати. Зокрема доведено:

- доцільність і ефективність застосування взаємодоповнюючих психолого-педагогічних, соціальних методів корекції поведінки підлітків, принципів їх психологізації, гуманізації і демократизації цих методів;
- значущість компенсуючого навчання і виховання, їх прямий вплив на зменшення криміногенного прошарку суспільства, повернення «дітей вулиці» до соціальних норм поведінки, до навчання. Без навчально-виховної індивідуальної корекції такі діти не досягли б навіть початкового рівня державних освітніх стандартів. Також було доведено, що попередження і подолання девіантної поведінки бездоглядних неповнолітніх буде ефективнішим при дотриманні певної соціальної політики щодо профілактики дитячої бездоглядності та безпритульності;
- забезпечення психолого-педагогічної діагностики відхилень норм соціального розвитку у дітей з наступним проектуванням подальшого їх розвитку та виробленням стратегії корекції їх поведінки;

- забезпечення диференційованого підходу до навчання і виховання дітей, альтернативних до традиційних форм навчально-виховного процесу;
- підготовки концептуальних інструктивно-методичних та директивних документів щодо удосконалення змісту роботи і самого статусу школи соціальної реабілітації.

Але найголовнішим висновком експериментальної роботи є необхідність зміни концепції направлення дітей до школи соціально-педагогічної реабілітації, тобто змін положень Закону в частині порядку направлення учнів до таких шкіл.

Учасники експерименту пропонують направляти дітей в школу за бажанням батьків або осіб, які їх замінюють, при наявності висновку психолого-медико-педагогічної консультації та рекомендації авторитетної служби у справах дітей відповідної державної адміністрації.

Така робота закладу соціальної реабілітації, крім гуманітарної ефективності, пов'язаної з відновленням повноцінності дитинства, а потім і подальшого людського життя, дає великий економічний ефект. Адже за своєю сутністю експеримент спрямований на соціальне відновлення морально і духовно скалічених дітей. Моральні інваліди, що, підростаючи, поповнюють і без того багаточисленні угруповання злочинців, приносять значні економічні збитки.

Отже, відповідна законодавча база для діяльності шкіл соціальної реабілітації є дуже суттєвим фактором у вирішенні проблем профілактики дитячої бездоглядності.

Експеримент довів доцільність і необхідність створення для дітей і підлітків з різними негативними поведінковими проявами такого превентивного виховного середовища, яке б давало можливість їх повноцінного інтелектуального, фізичного, психічного і духовного розвитку.

І таке середовище може бути створене в умовах спеціального загальноосвітнього закладу, яким є школа соціальної реабілітації. Краще було б назвати «школа соціально-педагогічної реабілітації», оскільки вона забезпечує навчально-виховний процес на рівні основної школи. На даний час ніяка інша форма утримання дітей з девіантною поведінкою (центри та ін..) забезпечити повноцінний розвиток не може.

Як свідчать результати експерименту, такі школи слід всіляко розвивати і збільшувати їх кількість. По цьому шляху рухається

світова практика, коли кожна 5-6 школа створюється для дітей з негативними поведінковими нахилами.

Сучасна модель загальноосвітнього закладу соціальної реабілітації, якою є Миколаївська загальноосвітня школа соціальної реабілітації має стати взірцем превентивної педагогіки та юридичного патронату дітей з девіантною поведінкою.

Хід експерименту постійно висвітлювався у засобах масової інформації – у журналах («Рідна школа», спеціальному випуску «Превентивне виховання»; заслуховувалось на Президії НАПН України, на Всеукраїнських нарадах. Виступах директора Володимира Олександровича Коваленка по телебаченню.

Досвід роботи по створенню рівних можливостей для навчання і виховання дітей у Миколаївській школі соціальної реабілітації був схвально сприйнятий на міжнародній зустрічі кафедр ЮНЕСКО у Києві у приміщенні Києво-Могилянської академії.

Експеримент засвідчив, що сучасна модель загальноосвітнього навчального закладу соціально-педагогічної реабілітації має бути взірцем превентивної педагогіки та юридичного патронату дітей з девіантною поведінкою.

У зв'язку з результатами експерименту пропонуємо такі шляхи вирішення проблем профілактики дитячої бездоглядності та девіантної поведінки неповнолітніх в Україні. На рівні організаційно-управлінському, на рівні науково-методичному:

- питання профілактики девіантної поведінки у державі мають стати пріоритетними. Потрібно прийняти Національну стратегію превенції асоціальної поведінки та злочинності серед неповнолітніх;
- відновити діяльність комісій у справах дітей по всій вертикалі державної влади до Кабінету міністрів України включно, які опікуватимуться проблемами профілактики девіантної поведінки, дитячої бездоглядності та безпритульності, соціальною реабілітацією дітей;
- направляти дітей з 11 років до шкіл соціальної реабілітації Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України за рішенням комісії у справах дітей та за бажанням батьків, а не лише за рішенням судів;
- забезпечити координацію центральних органів державної влади, до повноважень яких належить робота з неповнолітніми, їх соціально-правового захисту;

- узгодити взаємодію різних відомств для розв'язання проблем профілактики девіантної поведінки школярів та розробити чіткі функціональні обов'язки кожної установи з метою міжсекторального співробітництва;
  - зміцнити партнерську взаємодію державної влади, наукових установ, загальноосвітніх та позашкільних закладів освіти та громадських організацій, відповідального бізнесу з профілактики девіантної поведінки неповнолітніх;
  - створити систему підтримки авторських проектів реалізації освітніх програм профілактики бездоглядності та девіантної поведінки неповнолітніх;
  - здійснити міжвідомчий супровід бездоглядних дітей із девіантною поведінкою;
  - підвищити поінформованість громадськості про сучасні тенденції у сфері профілактики дитячої бездоглядності, девіантної поведінки неповнолітніх, зокрема серед фахівців, секторів, партнерів системи освіти та батьківської громадськості;
  - залучити телебачення, радіо до участі в освітніх проектах щодо профілактики дитячої бездоглядності та девіантної поведінки школярів;
  - заборонити трансляцію фільмів зі сценами насильства і агресії в час їх активного перегляду неповнолітніми.
- На рівні науково-методичному:
- підтримувати, поширювати і впроваджувати передовий вітчизняний та світовий досвід профілактики дитячої бездоглядності та девіантної поведінки школярів;
  - активізувати роботу соціально-педагогічних та психологічних центрів для виявлення дітей з ризиком десоціалізації ще на стадії початкової школи з метою надання їм своєчасної допомоги;
  - ініціювати соціально-психологічними службами шкіл питання з осучаснення психологічної і педагогічної просвіти батьків для підвищення виховної функції сім'ї;
  - розробити нове концептуальне бачення щодо роботи з учнями, які потребують посилення уваги. Створити програми з упорядкування роботи комісій у справах дітей, а також шкіл для учнів зі спеціальними виховними потребами;
  - проводити навчання для вчителів шкіл та вихователів оздоровчих закладів з проблем вирішення конфліктів, вікових особистостей дітей, сучасних методів профілактики вживання психоактивних речовин, роботи з дітьми ризику;

- розширити діяльність інформаційних служб і «телефонів довіри» з метою забезпечення неповнолітніх, причетних до протиправної діяльності, доступом до конфіденційної, професійної і соціально-психологічної підтримки;
- здійснити науково-методичне забезпечення підготовки спеціалістів (соціальних педагогів) для роботи у сфері дитячої бездоглядності та профілактики девіантної поведінки школярів через залучення вищих навчальних закладів усіх видів та рівнів акредитації та закладів системи післядипломної педагогічної освіти.

Таким чином, школи соціальної реабілітації при належній їх організації – досить могутній і ефективний фактор попередження і подолання дитячої бездоглядності та негативних проявів у поведінці учнів.

Література

1. Оржеховська В.М.. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. метод. посіб. / В.М. Оржеховська, Т.Є. Федорченко. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 376 с.
2. Оржеховська В.М., Пилипенко О.І. Превентивна педагогіка : навч. посіб. /В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2007. – 284 с.
3. Федорченко Т.Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика : навч.-метод. посіб. / за заг. ред.. В.М. Оржеховської. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2010. – 238 с.
4. Оржеховська В.М. Духовність і здоров'я : навч. посіб. / В.М.Оржеховська. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.,2007. – 216 с.

Статья содержит ретроспективный анализ проблемы – предупреждение и преодоление детской беспризорности и девиантного поведения, динамику результатов исследования, состояние современной законодательной базы, осуществление Всеукраинского эксперимента и перспективы развития школ социальной реабилитации.

Ключевые слова: школа социальной реабилитации, детская беспризорность, содержание профилактической работы, превентивная воспитательная среда

Material contains the retrospective analysis of problem, dynamics of research results, state of modern legislative base, realization of the Allukrainian experiment and prospect of development of schools of social rehabilitation.

Keywords: school of social rehabilitation, child's neglect, maintenance of prophylactic work, preventive educate environment.